Wat lazen zij?

Leescultuur in Amersfoort 1700-1900

6

Wat lazen de Amersfoorters vroeger? Wie waren die lezers, hoe kwamen zij aan hun lectuur en hielden zij er een bibliotheek op na? Dit onderzoek naar de leescultuur wil meer inzicht geven in het culturele leven in de stad in vroegere eeuwen.

De Openbare Leeszaal, Muurhuizen 9, ca. 1925.
Foto: A.J. Fortgens. Archief Eemland, 13885.

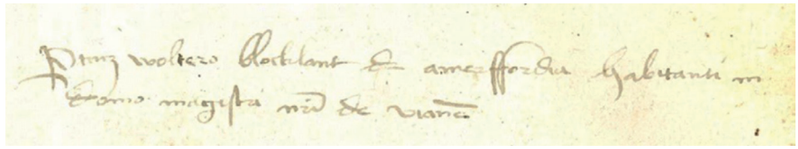

↑ ↘ **Eigendomsmerk van Wouter van Blockland, eerste helft 16e eeuw: Pertinet Woltero Blocklant de Amersfordia habitanti in domo magistri nostri de Vianen (‘[Dit boek] behoort aan Wouter van Blockland van Amersfoort, wonend in het huis van onze meester Van Vianen’).**
Op het achterschutblad van: J. Chappuis, *Institutionum imperatoriarum argumentum* (Parijs, 1509).
Archief Eemland, Bibliotheek G 2590.

Onderzoek naar de Nederlandse leescultuur en vooral boekcultuur (welke drukkers en uitgevers waren er actief, hoeveel boekwinkels waren er in een stad?) vindt al enige decennia plaats.[1] In dat onderzoek is Amersfoort een van de nog vele witte vlekken. De meeste aandacht is tot nu toe uitgegaan naar de drukkers in de vroegmoderne tijd en naar de bibliotheken, vooral omdat van hun boekenbezit enkele gedrukte catalogi bewaard zijn gebleven. In een eerder artikel is de Amersfoortse boekcultuur in de 19e eeuw behandeld: drukkers, uitgevers en boekhandelaren.[2] Nu staan de gebruikers, de lezers, centraal. Welke inwoners kochten boeken (en welke dan?) en wie had er een eigen bibliotheek, welke boeken kon men lenen en hoe functioneerde de besloten kring van de leesgezelschappen? Van een van de Amersfoortse leesgezelschappen is een notulenboek bewaard gebleven; dit onderwerp krijgt in een volgend jaarboek een afzonderlijke behandeling.[3]

Boeken in privébezit: bijbels, atlassen, studie- en handboeken en ‘obscene poëten’

Onderzoek naar privéboekenbezit van Amersfoorters in de vroegmoderne tijd heeft tot nu toe beperkte resultaten opgeleverd. In testamenten,

De Openbare Leeszaal en Bibliotheek aan ’t Laantje 2, ca. 1920.
Archief Eemland, AFT004001948.
Fotograaf en auteursrechthebbende onbekend.

1 Voorbeelden: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, ‘Negentiende-eeuwse leescultuur’, *De negentiende eeuw* 14 (1990) 113-119; H.W. de Kooker en B. van Selm, *Boekcultuur in de Lage Landen 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991* (Utrecht ,1993); Th. Bijvoet, P. Koopmans, L. Kuitert en G. Verhoeven, *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen, 1996); W. van Anrooij en P. Hoftijzer, red. *Lezen in de Lage Landen. Studies over tien eeuwen leescultuur* (Hilversum, 2017). Studies op plaatselijk niveau: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg, 1988); J.C. Streng, ‘Boeken en boekenbezit in Overijssel van circa 1570 tot circa 1830. Een inventarisatie’, *Overijsselse Historische Bijdragen* 105 (1990) 97-122; H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden, 1995); J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen, 1999); J.C. Streng, *Kweekster van verstand en hart. Boekcultuur en leescultuur in Overijssel tussen 1650 en 1850* (Epe, 2008); B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen, 2011). **2** H. Smit, ‘ ‘Troost in druk’. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Amersfoort, 1740-1900’, *Flehite*. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 18 (2017) 96-119. **3** Van dit artikel zal een uitgebreidere versie, met als bijlage de lijst van intekenaren uit Amersfoort op boeken uitgegeven in de jaren 1724-1900, gedeponeerd worden bij Archief Eemland.

Oude vrouw, lezend in het evangelie van Lucas. Olieverf op paneel door Gerard Dou, ca. 1631-1632.
Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-2627.

boedelscheidingen en boedelveilingen, te vinden in de protocollen van de notarissen, wordt behalve onroerend goed weliswaar regelmatig inboedel vermeld, maar binnen die rubriek sporadisch het bezit van boeken. Meestal gebeurt dat in algemene zin ('boeken', 'boekjes'), soms met nadere omschrijving, vooral als het duurdere of bijzondere exemplaren betreft waarvoor de erflater een speciale bestemming had of die bij verkoop een hoge opbrengst garandeerden. Meer namen van particulieren die om de een of andere reden geïnteresseerd waren in een specifiek werk, zijn te vinden in de lijsten van intekenaren die de uitgevers vanaf de 18e eeuw in hun boeken afdrukten.

Als vroegste particuliere eigenaar van boeken mag gelden heer Herman Pyeck, kanunnik van de Sint-Joriskerk, die eind 1483 bij testament al zijn bezit, inclusief huisraad, kleren, sieraden en boeken vermaakte aan zijn dienstmaagd Nyese Jansdochter van Tyell. Als deze boeken niet meer handgeschreven maar vroege drukken, incunabelen, zijn geweest, heeft de kanunnik Nyese, die een kind had (was de kanunnik de vader?), niet onbemiddeld willen achterlaten. Welgestelde Amersfoorters, van wie met zekerheid bekend is dat zij postincunabelen, gedrukte boeken uit de tijd na 1500, bezaten, waren Wouter heer van Blockland en Rijck van Bijler, een lid van het stadsbestuur in de periode 1525-1542.[4]

Als boeken in de 17e eeuw nader omschreven worden, hebben zij vaak een religieuze inhoud. Zo bevonden zich in 1612 in de boedel van de overleden vrouw van Claes Francken 'twee groote boecken', namelijk het Oude en het Nieuwe Testament, een boekje over het lijden van Jezus Christus en drie gebedenboekjes. De weduwe van Maes Thomasz. bezat zes jaar later behalve een Latijns boek over het recht, ook diverse 'Duitse' [= Nederlandse] werken: een Bijbel, een Testament, een memorie- en een devotieboekje en boeken met titels als 'Een offer des Heeren' (met koperbeslag) en de 'Vermaninge Bonaventura'. Bijbels zullen ook deel uit hebben gemaakt van het boekbezit van Josina Sinapius, die in haar testament uit 1696 haar Latijnse boeken legateerde aan de remonstrantse predikant, en van mr. Willem Bloem, stichter van een katholieke statie (schuilkerk) in de stad. Na diens dood verklaarden zijn zwagers dat de ornamenten en de Latijnse boeken (ongetwijfeld de voorwerpen en de liturgische boeken voor de eredienst), die Bloem op eigen kosten had aangeschaft, 'uijt liefde ende goetgunstigheijt' bestemd waren voor eeuwig gebruik in de statie.[5]

Bij de protestanten zal het na 1637 doorgaans gaan om exemplaren van de Bijbel in nieuwe vertaling, de zogenaamde Statenbijbels. Naar aanleiding van de grote, in 1618-1619 in Dordrecht gehouden Nationale Synode waar de conflicten tussen remonstranten en contraremonstranten werden beslecht, besloten de Staten-Generaal dat er een nieuwe vertaling van de Bijbel moest komen. In 1637 kwam deze gereed en verscheen zij in kloeke folianten met prachtbanden, meestal verfraaid met sierbeslag van koper, zilver of goud. De Dordtse gebroeders Keur brachten vanaf 1666 bijbels op de markt die ook illustraties hadden en aantekeningen van de vertalers, waardoor de lezer de teksten van het Oude en Nieuwe Testament ook visueel mee beleefde en in de consistoriekamers de discussie over de juiste tekstuitleg kon worden gevoerd, de zogenaamde Keurbijbels.

Al in 1641 vermaakte de student Jodocus van den Bogaerdt zo'n bijbel aan zijn oma; de koopman Henrick Temminck Jacobsz. deed zijn exemplaar over aan notaris Van Brinckesteijn. De rijke, 36-jarige Aleijda Judith van Ommeren bracht niet alleen acht huizen, veel landerijen en contanten, een grote hoeveelheid zilveren sier- en gebruiksvoorwerpen en 58 schilderijen, maar ook een koffer met boeken èn een Keurbijbel bij haar eerste huwelijk mee. Ook de Amsterdamse Johanna Sweers had bij haar huwelijk met Johan van Dael, een in 1707 overleden lid van het stadsbestuur, behalve zilveren voorwerpen en twintig schilderijen ook een Keurbijbel ingebracht (haar man had een schilderij van 'een naackt vrouwmensch' in eigendom gehad). Bij de veiling van de inboedel van het begin 1877 overleden antirevolutionaire gemeenteraadslid P.E. van Ittersum vestigde de notaris speciaal de aandacht op diens Keurbijbels.[6]

Behalve bijbels en andere religieuze werken kregen ook de studie- en handboeken, boeken die men zelf had gebruikt bij de studie of het werk en die geschikt zouden zijn voor een zoon of neef die wilde gaan studeren en daarna dominee, arts of jurist wilde worden, in de 17e-eeuwse testamenten een vermelding, helaas in algemene zin. Zo vermaakten uiteenlopende heren als ds. Martinus Nicolai, emeritus predikant van De Lier, oud-burgemeester Lodewijk Thiens en Johan Cornelis Edmond, bewoner van het buitenhuis Hoogerhorst aan de Eem, hun studieboeken met speciale bepalingen.[7] De enige die ervoor uitkwam dat hij erotische werkjes bezat, was de twintiger Jacob van Westrenen. Hij vermaakte al zijn bezit aan zijn tante Ida van Westrenen, die de opdracht kreeg de boeken te verkopen en met de opbrengst de schulden te betalen. Uitgezonderd waren de 'obscene poëten', van wie het drukwerk gecorrigeerd moesten worden (dat wil zeggen bepaalde passages zwartgemaakt) of simpelweg verbrand. Deze bepaling werpt vragen op: waren alleen de notaris en de getuigen op de hoogte van dit bezit, en zou tante de opdracht hebben uitgevoerd? En hoe dan; alle boekjes eerst doorlezen?[8]

Pas in de loop van de 18e eeuw wordt substantieel boekenbezit vermeld, vooral bij leden van het stadsbestuur en hun familie. De vrijgezel G.J. Wijborgh, in de jaren 1720 ontvanger van het huisgeld en weesmeester, besteedde zijn geld aan exclusieve, meerdelige, werken.[9] De boekhandelaars Van Lankom en Pannekoek[10] veilden op 2 november 1751 de bibliotheek van wijlen mr. Diederick Schagen, stadssecretaris vanaf 1715 en daarboven ook lid van het stadsbestuur vanaf 1724. Volgens de landelijk verspreide catalogus bevatte de 'Bibliotheca Schagiana' allerlei prachtwerken in alle takken van wetenschap (in het Latijn) en 'veele fraaye en wel geconditioneerde Nederduitsche [= Nederlandse], Fransche, Engelsche en Italiaansche werken'.[11]

Dergelijke jubelende woorden gebruikten veilingmeesters ook voor de bibliotheken van een niet nader genoemde inwoner, van de emeritus predikant N. Guyking en van de stadsbestuurders dr. M. Sas (tevens arts), mr. C. van Coeverden en D.H. Methorst. Hiervoor adverteerden de Utrechtse veilingmeesters landelijk; de veiling vond echter in de plaatselijke Stads Doelen of in het Bloklandsgasthuis plaats. Alleen de verkoop van het boekenbezit van emeritus pastoor Hugo Roskam gebeurde in Den Haag. Behalve theologische, geneeskundige of juridische werken waren in deze bibliotheken vaak ook reisbeschrijvingen en dichtwerken aanwezig, in het Latijn, Frans en Nederlands.[12]

In de 19e eeuw hadden, evenals in voorgaande tijden, toch vooral predikanten, juristen, artsen, leraren en heren die vrije beroepen uitoefenden substantieel boekenbezit. De paardenarts F.C. Hekmeijer, verbonden aan het in Amersfoort gelegerde regiment Rijdende Artillerie, bouwde een

4 Archief Eemland (hierna: AE), Stadsgerecht 1435-1811 nr. 436-1, f. 111v d.d. 17-12-1483; B. Boers, 'Handschriften en vroege drukken (1400-1558) uit Amersfoortse kloosters: Schatgraven in Archief Eemland', *Flehite*, alsvoren, 15 (2014) 71 en 78. **5** AE, oud-notarieel archief (hierna: ona) AT002b002 f. 418, d.d. 22-06-1612; ona AT002b006 f. 51 d.d. 04-09-1618; ona AT023a001 f. 28-34v d.d. 26-09-1696; Het Utrechts Archief, archief Oud-katholieke kerk van Nederland, Verzamelde stukken nr. 472 d.d. 20-04-1637, met afschrift van het testament. Dit stuk ook AE, ona AT002a003 f. 429 d.d. 24-11-1636.

6 AE, ona AT002a004 f. 43-43v d.d. 10 dec. 1641; ona AT015a003f. 27 d.d. 03-01-1679 (behalve de bijbel, afkomstig uit het bezit van zijn vrouw, legateerde Temminck ook een atlas); ona AT015a005 f. 10v d.d. 14-01-1687; ona AT028b001 d.d. 14-10-1707; *Amersfoortsche Courant* (hierna: *AC*) d.d. 10-04-1877. De stad Amersfoort kocht een Keurbijbel uit 1731, thans nog aanwezig (AE, Bibliotheek nr. 187). **7** AE, ona AT002a003 f. 3v-5v d.d. 22-08-1627; ona AT015a002 f. 41v en 46v d.d. 28-02 en 02-03-1674; ona AT015a003 f. 14v-15v d.d. 12-09-1680. De arts dr. Arnoldus Koedijck hoefde de door zijn ouders betaalde studieboeken niet in de ouderlijke erfenis in te brengen (AE, ona AT015a004 f. 37v en AT015a005 f. 11). **8** AE, ona AT002a003 f. 117v-118 d.d. 23-10-1629. **9** Hij tekende in op A.G. Luiscius, *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* (8 dln. 's-Gravenhage-Delft, 1724-1727) en op G. van Loon, *Beschryving der Nederlandsche historipenningen* (3 dln. 's Graavenhaage, 1728). **10** Smit, 'Troost in druk', 112. **11** *Leydse Courant* d.d. 15-10-1751. **12** 15 en 19-10-1765 (Roskam), 25-07-1778 (anonymus) en 08-06-1784 (Guyking) in de *Oprechte Haerlemsche Courant*; advertenties uit 1792 (Van Coeverden, Methorst en Sas) geciteerd *Jaarboek Oud-Utrecht* 1962, 118 en 125, op basis van exemplaren van de *Utrechtse Courant* van dat jaar (niet gedigitaliseerd volgens de site Delpher van de Koninklijke Bibliotheek en niet gecatalogiseerd bij Het Utrechts Archief).

bibliotheek op zijn vakgebied op.[13] Mr. S. van Walchren, 'heer van Zwijndrecht en Wadenoijen', rechter en voormalig lid van de gemeenteraad en de Tweede Kamer, vermaakte in 1867 zijn boeken, kaarten, platen en papieren en zijn hofstede Nimmerdor aan zijn neef mr. S.J.A. van Walchren, officier van justitie. De geschiedenisleraar A.M. Kollewijn en de arts A.H.C. van Driel schonken in 1876 een deel van hun boeken aan de zojuist opgerichte Gemeente-Boekerij en de apotheker C.B. Kok liet in 1905 zijn 'kostbare verzameling antiquiteiten, porselein, schilderijen, meubelen, glaswerk, zilver en boeken' na aan de oudheidkundige vereniging Flehite.[14] Aan deze collectie moeten ook vader J.P.G. Kok en grootvader C.B. Kok hebben bijgedragen. Helaas is van de boeken geen beschrijving overgeleverd, al is incidenteel wel een exemplaar met het ex libris van Kok sr. tevoorschijn gekomen.

Een zeer beperkte steekproef in de inventarissen van de inboedels van overleden Amersfoortse predikanten, juristen, leraren e.d., rond het midden van de 19e eeuw opgemaakt, laat zien dat er in hun herenhuizen altijd wel boekenhangertjes of -kastjes in de diverse kamers aanwezig waren, en vaak ook een bibliotheek, maar dat de boeken niet de moeite waard waren om afzonderlijk getaxeerd te worden of opgesomd. Taxateur was dan ook nooit een boekhandelaar, maar een makelaartaxateur die tegelijk de overige inboedel schatte. Een royaal boekenbezit had H.J. Menalda van Schouwenburg, directeur van de Hogere Burgerschool (H.B.S). Bij zijn overlijden in 1882 stonden in zijn muurhuis Bollenburg niet alleen boekenkasten in de studeerkamer (daar waren ook een duur schrijfbureau, een fauteuil en een luie stoel), maar stonden en hingen ook kasten, kastjes en boekenhangers in de huiskamer, de slaapkamer, de bovenslaapkamertjes en de tuinkamertjes. De bibliotheek was, naast het linnen- en tafelgoed, het duurste object, geschat op 150 gulden.[15]

Ex-libris van C.B. Kok, apotheker en verzamelaar, 1853. op de titelpagina van: C.F. Sirtema van Grovestins, red. *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen.* Amsterdam, 1853). Ø 25 mm. Privébezit.

De inboedel van emerituspredikant W. Breijl had in 1855 een waarde van 4.504 gulden, waarbij de prijs van de kleding die van de bibliotheek (150 gulden) royaal overtrof. Die van officier van justitie mr. F.J. Gallé, overleden in 1857, was slechts 1.323 gulden waard; daarvan maakte de bibliotheek met 100 gulden een relatief groot deel uit. De officier had belangstelling voor de letteren en was amateurdichter geweest. Het andere uiterste vinden wij bij bijvoorbeeld H. van Loon, chirurgijn en heel- en vroedmeester. Van zijn inboedel, in 1864 geschat op 2.272 gulden, betrof 500 gulden het goud- en zilverwerk; zijn dertien boeken op de opkamer hadden samen een waarde van 25 cent. En H.J.M. Barchman Wuijtiers, gepensioneerd ontvanger van de registratie en de domeinen en vader van de latere burgemeester, had in 1866 voor maar liefst 5.378 gulden in huis; geen noemenswaardig boekenbezit

13 Deze boeken, ook die geschreven door Hekmeijer zelf en uitgegeven door een Amersfoortse uitgever, voorzag hij van een eigendomsstempel. Zij berustten thans bij de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

14 AE, ona AT055j046 d.d. 30-06-1866 en ona AT055j050 d.d. 15-10-1867; berichten *AC* d.d. 08-07-1901 en 11-07-1905.
15 J. Clarijs, *Bollenburg: het huis van Oldenbarnevelt* (Bussum, 2017) 80.

C.B. Kok (1804-1876), apotheker in de Gaper op de Hof, boeken- en antiquiteitenverzamelaar, 1855, door J.A. Canta. Olieverf op doek. Museum Flehite, collectie nr. 1999-005.

maar in de gang wel een kast met porselein ter waarde van 500 gulden.[16]

Door boedelbeschrijvingen en veilingen is incidenteel iets bekend over de bij middenstanders en ondernemers aanwezige boeken. J.C. Leinweber, tabakswinkelier en -handelaar, bezat rond 1798 naast een piano, viool en altviool ook een tweedelige atlas en meer dan honderd boeken.[17] In de boedel van J. Kloppenburg, eigenaar van zeepziederij De Drie Ringen (hoek Drieringensteeg/ Kortegracht), die in 1848 bij zijn vertrek naar Amsterdam zijn goederen liet veilen, kwamen na een weegschaal en een lessenaar ('lezenaar') nogal wat boeken, niet met titel genoemd, ter tafel. De opbrengst varieerde doorgaans tussen enkele dubbeltjes en twee gulden. De hoogste opbrengst hadden de kavels die A. van der Leeuw, geneesheer-directeur van het Sint-Elisabethsgast- en ziekenhuis, J. Harthoorn, tabaksplanter en eigenaar van de oliemolen De Zon aan de Eem, en boekhandelaar Okhuijzen kochten, respectievelijk 42, 9 en 6 gulden.[18] Kloppenburg, een lutheraan, behoorde tot de kring rond ds. Otto, die in 1835 bijeenkwam om een leesgezelschap op te richten. Hij besloot geen lid te worden, misschien omdat het opgestelde reglement zeer beperkte tijd voorschreef voor het lezen van de aangeschafte boeken en tijdschriften.

Intekenaren: kostbare edities en boeken 'voor den beschaafden stand en ten behoeve des gezelligen levens'

Uitgevers die de belangstelling voor nieuwe boeken wilden peilen verzonden prospectussen naar de boekhandelaren en plaatsten in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* en in kranten advertenties om de handelaren en potentiële lezers te laten intekenen op hun nieuwe uitgaven. Zo konden zij inschatten bij welke oplage een editie financieel haalbaar was. Voor kopers was de intekening vóór verschijnen aantrekkelijk: de prijs was altijd lager, de druk van de eerste oplage(n) was altijd beter (dat speelde vooral een rol als het boek prenten bevatte) en men kon met naam, beroep en al of niet opgeklopte functie(s) en onderscheidingen prijken op de lijst van intekenaren. Als er ook nog luxe-edities gepland waren, kon de koper door zijn intekening extra laten blijken dat hij dat kon betalen. Naamlijsten werden na de inleiding en voor de hoofdtekst afgedrukt, soms pas in een deel twee.

De lijsten, die vanaf het einde van de 17e eeuw in boeken voorkomen, hebben hun beperkingen voor historisch onderzoek. Zijn ze wel compleet? Zijn de namen correct en zijn ze te identificeren? Bovendien, als plaatselijke boekhandelaren intekenden voor meerdere exemplaren, hadden zij dan dat aantal intekenaren verzameld of was hun intekening (deels) gebaseerd op de te verwachten lokale afzet? Zo zijn er wel meer vragen aan de bruikbaarheid te stellen. Hiermee rekening houdend, wordt in de volgende paragrafen ingegaan op de Amersfoorters die tussen 1724 en 1878 (het jaar waarin Van Rootselaars *Amersfoort, 777-1580* verscheen) te kennen gaven bepaalde boeken te willen aanschaffen en die vervolgens hun namen terugvonden op de intekenlijsten.

Voor dit onderdeel van het onderzoek zijn vergelijkbare studies over Overijssel en Haarlem geraadpleegd.[19] Deze hebben als bijlage een lijst van boeken met naamlijsten; door eigen onderzoek konden daaraan nog enkele titels worden toegevoegd. Uit dit, en ander dergelijk onderzoek, kan worden vastgesteld dat in de 18e eeuw aanschaf bij intekening vooral was weggelegd voor de landelijke, gewestelijke en stedelijke bovenlaag: hoge bestuurlijke, administratieve en financiële functionarissen, hoogleraren en officieren, en ook artsen en predikanten. Verder tekenden ook in ruime mate boekhandelaren in en, vanaf de jaren 1780, secretarissen van leesgezelschappen. Als een boek belangrijk was voor een bepaald vakgebied, bestelden vooral heren (en een enkele dame) die op dat vakgebied werkzaam waren dat. Bekendheid met de schrijver of de lokale drukker/uitgever en onderwerpen van regionaal of lokaal belang lijken een reden te zijn dat intekening zich kon beperken tot die regio of stad.

Voor Amersfoort en de Amersfoorters is dit patroon niet anders. Er zijn drie perioden te onderscheiden: 1724 (eerste Amersfoortse intekenaar)-1818, 1820-1825 (periode voor Haarlem uitputtend behandeld door Dongelmans en Zwaaneveld[20]) en 1826-1877. Uit de jaren 1724-1818 zijn tot nu toe 17 edities gesignaleerd met Amersfoortse intekenaren; in 19 ontbreken zij. Vóór 1806 is het aantal namen klein: enkele stadsbestuurders, een remonstrantse predikant, de stadssecretaris, een boekhandelaar, een leesgezelschap, meestal niet vaker dan een keer voorkomend. De artsen en vroedmeesters, maar niet alle, schaften de handboeken over vroed- en verloskunde aan.[21] Twee titels met een patriotse achtergrond waren voor inwoners uit de middenklasse aantrekkelijk. Het boek van Le Francq van Berkhey over de slag op de Doggersbank in 1781, de laatste zeeslag tegen de Engelsen die gewonnen werd, wilden de waard van de Stads Doelen, Chr. Beekel, en de meester-schilder Hendrik van Sandbrink als enigen aanschaffen. Geen leden van het stadsbestuur; het boek kende landelijk ruim 2.000 intekenaren.[22] Het nieuwe handboek over de 'vaderlandse' geschiedenis van de patriot Jan Wagenaar bestelden zowel leden van het stadsbestuur (maar niet de meest prominente), twee predikanten en een pastoor, als de kalkbrander J.M. van Dashorst, de wijnhandelaar C. Gijbels en de zich van beroep 'edelman' noemende Ignatius van Sasse van Ysselt.[23] Deze drie heren waren rooms-katholiek; na januari 1795 zouden zij een rol spelen in het Bataafs-Franse stadsbestuur.

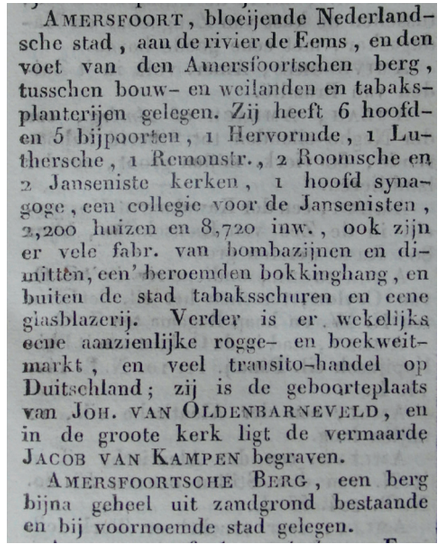

AMERSFOORT, bloeijende Nederlandsche stad, aan de rivier de Eems, en den voet van den Amersfoortschen berg, tusschen bouw- en weilanden en tabaksplanterijen gelegen. Zij heeft 6 hoofd- en 5 bijpoorten, 1 Hervormde, 1 Luthersche, 1 Remonstr., 2 Roomsche en 2 Janseniste kerken, 1 hoofd synagoge, een collegie voor de Jansenisten, 2,200 huizen en 8,720 inw., ook zijn er vele fabr. van bombazijnen en dimitten, een beroemden bokkinghang, en buiten de stad tabaksschuren en eene glasblazerij. Verder is er wekelijks eene aanzienlijke rogge- en boekweitmarkt, en veel transito-handel op Duitschland; zij is de geboorteplaats van JOH. VAN OLDENBARNEVELD, en in de groote kerk ligt de vermaarde JACOB VAN KAMPEN begraven.

AMERSFOORTSCHE BERG, een berg bijna geheel uit zandgrond bestaande en bij voornoemde stad gelegen.

Beschrijving van Amersfoort in 1821. Uit J. van Wijk Roelandszoon, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek*... 2 dln. in 7 stkn.
Dordrecht, 1821-1827.

In 1806, toen de meest roerige periode van de Bataafs-Franse revolutie tot rust was gekomen, verschenen boeken waarin de Amersfoortse handelaren wel brood zagen. Van Lockhorst tekende in op de *Evangelische gezangen* en Blankenberg op het boek van Van der Aa over wijlen stadhouder Willem V. Hiervan was de aanschaf zowel aantrekkelijk voor de burgemeestersweduwe Methorst, voor de houtkoper C. Pull en voor de *coming man* bij de elite Otto Scheltus, als ook voor de inmiddels bejaarde huisschilder Hendrik van Sandbrink.[24]

16 AE, ona AT055j023 rep. 2796 d.d. 21-08-1855; ona AT051c032 rep. 3546 d.d. 20-05-1857; ona AT055j042 rep. 4963 d.d. 16-02-1864; ona AT051c044 rep. 4889 d.d. 25-04-1866. Jan Cock Blomhoff, eigenaar van Birkhoven, nam in zijn testament geen bepalingen over zijn boekenbezit op (AE, ona AT051c021 rep. 2398 d.d. 30-03-1850.

17 J.A. Brongers, *Historische encyclopedie van Amersfoort* (Amersfoort, 1998) 182. **18** AE, ona AT055j008 rep. 1050, 02 en 03-05-1848. **19** Streng, 'Boeken en boekenbezit'; B. Dongelmans en S. Zwaaneveld, 'De 'naamlijst der inteekenaren' als bron voor onderzoek naar lokale leescultuur', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 5 (1998) 95-122.

20 Zie vorige noot. **21** W. Smellie, *Verhandeling over het bespiegelend en bewerkend deel der vroedkunde* (1765-1766) en J.L. Baudelocque, *De verloskunde*. 4 dln. (Dordrecht, 1790-1791). **22** J. le Francq van Berkhey, *De Zeetriumph der Bataafsche Vryheid, op Doggersbank bevochten den 5den van oogstmaand 1781* (Amsterdam, 1782). **23** Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, vervattende de Geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*. 2e dr. (Amsterdam, 1790). De 'Naamlyst der inteekenaren' is ook afzonderlijk uitgegeven door J. van Rinsum (Kesteren, 1994). **24** *Evangelische gezangen, om nevens het boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche hervormde gemeenten gebruikt te worden* ... (Amsterdam, 1806); C. van der Aa, *Geschiedenis van het leven, character, en lotgevallen van wijlen Willem den Vijfden, prinse van Oranje en Nassau*. Dl. I (Amsterdam, 1806).

765 H-9

GEDICHTEN

DOOR

Mr. F. J. GALLÉ.

Officier van Justitie te Amersfoort.

Uitgegeven ten voordeele van Schokland's armen.

AMERSFOORT,
JOHs. VAN WERMESKERKEN, DRz.
1853.

Titelpagina van mr. F.J. Gallé, *Gedichten* (Amersfoort, 1853).
Koninklijke Bibliotheek.

De nieuwe bestuurlijke elite (nu gemengd protestant en rooms-katholiek) treffen wij gezamenlijk aan toen de 'kunstplaten' in druk verschenen die de veldslagen van Les Quatre-Bras en Waterloo verbeeldden. Nieuwe groepen inwoners wilden dergelijke uitgaven ook in huis hebben: officieren, de rechter in de arrondissementsrechtbank, de vrederechter (vergelijkbaar met onze kantonrechter) en de directeur van het postkantoor.[25] De vestiging in de stad na 1811 van diverse landelijke en provinciale instellingen, waardoor er ineens heren met een academische titel of een hoge (vak)opleiding en met meer sociaal-culturele bagage kwamen wonen, had een duidelijke stimulerende invloed op het culturele leven in Amersfoort.

Het tijdvak 1820-1825, met 22 boeken met intekeningen uit de stad en 19 zonder, weerspiegelt goed de veranderingen in de tijd. Een groter aantal inwoners kocht boeken, onder wie de nieuwe groepen blijvend vertegenwoordigd zijn: heren verbonden aan de rechtbanken (rechters, officieren van justitie, griffiers, advocaten, procureurs), officieren van de in de stad gelegerde regimenten, belastingambtenaren. Vooral de juist in deze periode op de markt gebrachte handboeken voor geschiedenis en aardrijkskunde, een encyclopedie en een woordenboek van 'vreemde' (= aan buitenlandse talen ontleende) woorden, werken die zowel naslagwerk waren als nuttig 'voor den beschaafden stand en ten behoeve des gezelligen levens', vonden aftrek.[26] Het *Aardrijkskundig Woordenboek* van Van Wijk, dat de gehele toen bekende wereld beschreef tot op het kleinste gehucht, was landelijk een absolute bestseller met meer dan 4.000 intekenaren, onder wie 21 Amersfoortse burgers en 6 officieren van de regimenten.[27]

Minder gold dat voor literaire werken, al zijn de verzamelde gedichten van Willem Bilderdijk, Rhijnvis Feith en de Haarlemmer R.H. Arntzenius, die in grote oplagen werden besteld (ca. 1.700, 1.500 en 675 intekeningen), ook in Amersfoort aangeschaft; de *Dichterlijke werken* van Vondel, vanaf 1821 in 21 delen verschenen, en bijvoorbeeld het vrouwentijdschrift *Penélopé* vonden geen aftrek. Dat lot trof ook het boek dat Lourens Jansz. Coster als uitvinder van de boekdrukkunst op de kaart zette (landelijk toch ruim 2.000 kopers).[28]

Op de naamlijsten uit de jaren 1820-1825 komen nu de namen voor van de juristen mr. F.J. Gallé en mr. S. van Walchren, die wij hebben gesignaleerd als eigenaren van een aanzienlijke bibliotheek. Een opvallende koper was P.J. Meesters Milius, arts en begin dertig, die najaar 1823 in de stad was komen wonen en al in mei 1826 overleed. In deze korte periode tekende hij in op acht boekwerken, waarvan eenmaal namens een leesgezelschap waarin hij blijkbaar ook actief was. Het benodigde geld zal van zijn vrouw zijn gekomen, een achttien jaar oudere rentenierster.

Onder de intekenaren vallen de onderwijzers op. De landelijk heersende opvatting bij de middenklasse en hogere burgerij dat het hoognodig werd dat het lagere onderwijs aan kinderen verbeterd moest worden – vele volwassenen hadden nooit schrijven en lezen geleerd – en dat hierbij een leidende rol voor de overheid was weggelegd, leidde ertoe dat onder koning Willem I verbetering van het onderwijs een prioriteit werd. Zowel landelijk als plaatselijk kwamen er wettelijke maatregelen en richtlijnen; bovendien hadden jonge, van buiten de stad aangetrokken onderwijzers, vanzelf al een drang tot verbetering en vernieuwing. Problematisch was wel dat het plaatselijk bestuur weinig medewerking gaf; geen vast salaris en geen lokaal, de onderwijzers moesten rondkomen van de school- en kostgelden van de ouders en het verder maar zien te rooien.[29]

Rond 1820 blijken zij op eigen kosten voor hun werk bruikbare boeken aan te schaffen. Pieter Gärdner, die op zijn zogenaamde 'Franse' jongensschool – een kostschool – een soort voortgezet lager onderwijs gaf aan negen- tot twaalfjarigen, kocht onder meer de plaat van de veldslag bij Waterloo en het vermelde encyclopedische werk, het aardrijkskundig woordenboek, de poëzie van Bilderdijk en een geschiedenisboek. J. Borst Bz., onderwijzer aan een lagere school, huisonderwijzer in de moderne talen (Nederlands, Frans en Duits) en leraar wiskunde aan de Latijnse school, tekende in op het aardrijkskundig woordenboek. Ook de vooruitstrevende schoolopziener H.G. Schluiter en zijn zoon, die in Utrecht rechten studeerde, schaften de nieuwe handboeken aan. Gärdner verliet overigens wegens gebrek aan medewerking al in 1823 de stad, Borst in 1825. Vijftien jaar later zou een derde onderwijzer vertrekken die het nodige in zijn mars had. Hendrik Jan van Lummel groeide in Utrecht uit tot een vlot schrijvende auteur van kinderboeken en populariserende boeken voor volwassenen over het Oranjehuis en de vaderlandse geschiedenis. Ook vervaardigde hij diverse series schoolplaten die veel aftrek vonden.[30]

Naast de nieuwe beroepsgroepen bracht ook de nieuwe boekhandelaar Noman leven in cultureel Amersfoort; in het korte bestaan van zijn handel (1823-1827[31]) tekende hij in op elf uiteenlopende titels voor soms een aanzienlijk aantal exemplaren: Bilderdijk 16, Feith 6, het woordenboek van vreemde woorden 13, een boek over opvoeding in [protestants-]christelijke zin 12 en een populariserend geschiedenisboek 8.[32] Het is mogelijk dat Noman voor dit soort boeken voldoende afzetmogelijkheden zag bij de inwoners; anderzijds zullen er ook heren zijn geweest die hun intekening via de

25 *Naamlijst der inteekenaren op de twee groote kunstplaten van de veldslagen bij Les Quatre-Bras en Waterloo, op den 16den en 18den junij 1815* (Den Haag, ca. 1816). **26** Het citaat is ontleend aan de ondertitel van: Gt. Nieuwenhuis, *Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen, voor den beschaafden stand en ten behoeve des gezelligen levens*. 8 dln. (Zutphen, 1820-1829; naamlijsten in dl. 2, 3 en 4). Dit boek had een ruime verspreiding, ook onder de plattelandselite.

27 J. van Wijk Roelandszoon, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek, volgens de nieuwste staatkundige veranderingen, en de laatste, beste en zekerste berigten*. 2 dln. in 7 stkn. (Dordrecht, 1821-1827; naamlijsten aan het begin van het 2de stuk en het eind van het laatste stuk). Qua populariteit legde het tegelijk verschenen *Algemeen aardrijkskundig woordenboek, naar de nieuwste berigten en land-verdeelingen* (2 dln. Rotterdam, 1821-1822) het af. Dat werk lijkt vooral aan Rotterdammers besteed.

28 W. Bilderdijk, *Mengelpoëzy*. 4 dln. in 2 bdn. 2e druk (Rotterdam, 1823; naamlijst in deel 2); R. Feith, *Dicht- en prozaische werken*. Naamlijst in deel 6: *Verhandeling over het heldendicht* (Rotterdam, 1824); R.H. Arntzenius, *Nagelaten gedichten*. 2 dln. (Haarlem, 1825; naamlijst in deel 2); *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 julij 1823*. Bijeenverzameld door Vincent Loosjes (Haarlem, 1824). Ook voor Fenna Mastenbroek, *Zedelijke verhalen uit den bijbel voor vrouwen en meisjes*. 2 dln. (Sneek, 1822-1824) waren geen Amersfoortse vrouwen en meisjes enthousiast. **29** Van Kalveen, *Onderwijs*, 7-20. **30** Zie voor genoemde heren Van Kalveen, *Onderwijs*, 15, 18-20, 35-41, 73. Van Lummel ook *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. 10 dln. (Leiden, 1911-1937), dl. 2, 851 en Wikipedia. **31** Zie voor Noman: Smit, 'Troost in Druk', 112-113. De firma tekende in als Willem Noman en Zoon. Waar die laatste toevoeging op slaat is niet duidelijk; Willems oudste zoon was in 1823 pas tien jaar. **32** P. Weiland, *Kunstwoordenboek, of Verklaring van allerhande vreemde woorden* (Den Haag, 1824-1832, in afl.); J.B. Hergenröther, *Opvoedingsleer in den geest des christendoms. Een handboek voor schoolonderwijzers en opvoeders*. 3 stkn. (Den Haag, 1825-1828); P.G. Witsen Geysbeek en G. Engelberts Gerrits, *Schoonheden en merkwaardige tafereelen uit de Nederlandsche geschiedenis*. 8 dln. (Amsterdam, 1825-1829).

boekhandel lieten regelen, waarna zij ervan afhankelijk waren of de winkelier hun namen wel doorgaf voor plaatsing op de lijst – vooropgesteld dat zij dat wensten. De nieuwe boekhandel van Noman was blijkbaar succesvoller dan de al bestaande zaak van Blankenberg, die sporadisch als intekenaar voorkomt.

Van de 35 doorgenomen boeken uit de jaren 1826-1877 die naamlijsten van intekenaren bevatten, hebben er 21 namen van Amersfoorters. Doorgaans weer de heren uit de bovengenoemde stedelijke bovenlaag, uitgebreid met schoolopziener Schluiter, enkele onderwijzers en de boekhandelaren. Roomskatholieken blijven zwaar ondervertegenwoordigd – de grote sociaal-culturele achterstand uit de tijd dat de protestantse kerk in de tijd van de Republiek een zwaar stempel drukte op het openbare leven was in enkele decennia niet in te halen -, iets wat zich overal in Nederland voordeed.[33] Uit Noord-Brabant (uitgezonderd 's-Hertogenbosch en Breda) en Limburg zijn nauwelijks intekenaren te vinden. Wel kwamen er bij de Nederlands-hervormden nieuwe categorieën lezers bij, al was het mondjesmaat: kooplieden/ondernemers en vrouwen.

Klaas Oostrum, molenaar op de korenmolen de Koning buiten de Arnhemsepoort, volgde het actuele nieuws en schafte daarna gedenkboeken over de watersnood van 1825 en de Belgische opstand aan.[34] De schrijnwerker/kastenmaker G.J. van Eijbergen, de meester-schilder J. van de Gumster en de chirurgijn-vroedmeester L. Siddré hadden belangstelling voor een stadgeschiedenis van Hoorn, die ook Amersfoorters met Hoornse *roots* kochten zoals notaris D. Scheerenberg. De dames – mevrouw voor de stedelijke elite en mejuffrouw voor de laag daaronder – waren meer geïnteresseerd in boekjes die met een liefdadig doel werden uitgegeven, vooral als de inhoud de vorm van een preek had.

Titelpagina van P. Vergers, *De Prinsen van Oranje-Nassau in Nederland* (Den Haag, 1874).
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Het boekje dat in 1850 uitkwam ten behoeve van de armen van Schokland kreeg 54 (Nederlands-hervormde) intekeningen uit de stad, en nog eens 90 van de vier lokale boekhandelaren.[35]

In de decennia daarna bleven intekeningen vanuit Amersfoort van boekenliefhebbers (met geld uiteraard) komen of er was sprake van een beroepsmatige interesse. De vijftiendelige complete dichtwerken van Bilderdijk kochten zowel renteniers zoals de eerdergenoemde mr. S. van Walchren en baron van Hardenbroek als dr. F.A. Hekmeijer, rector van het gymnasium, en A.M. Kollewijn, wiens opleidingsinstituut een voorloper van de H.B.S. was. Bilderdijk bleef duidelijk populair in het onderwijs. Een boek over uithangtekens (1868), bezien vanuit de geschiedenis en het volksleven, was een luxeaanschaf en blijkbaar betaalbaar voor gepensioneerden als J. Apeldoorn, H. van Goudoever, J. Harthoorn (allen zoons van stadsbestuurders), de prenten- en kaartenverzamelaar Coenen van 's-Gravensloot en de arts A. van der Leeuw. Het nieuwe aardrijkskundige woordenboek van Witkamp (1877) daarentegen was praktisch bruikbaar en kon op de belangstelling rekenen van zes juristen, vier onderwijzers, twee predikanten en de Amersfoortse 'Leerschool voor aankomende onderwijzers'.[36]

Opvallend is de stedelijke intekening op het boek van P. Vergers, verschenen ter gelegenheid van het 25-jarig koningschap van koning Willem III (1874). Die bestond onder meer uit burgemeester Wijers, de emeritus opperrabbijn Mendes Chumaceiro, twee officieren van de rijdende artillerie, een sigarenwinkelier en twee meisjes, de negenjarige dochter van het gemeenteraadslid Van Ittersum en de tienjarige dochter van boekhandelaar en krantenuitgever Slothouwer. Wat hun ouders ertoe heeft bewogen op naam van hun dochters, als enige Nederlandse kinderen, in te tekenen op een boek voor volwassenen, is een raadsel. Overigens is het aantal Oranjegezinden uit de stad, zeventien, gering te noemen. Vergers boek telde in totaal ca. 3.400 intekenaren, vooral te vinden in Friesland, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, uiteenlopend van personen verbonden aan het Hof en burgemeesters, de provincie en de stad Utrecht tot aan landbouwers, zalmvissers en kleermakers en

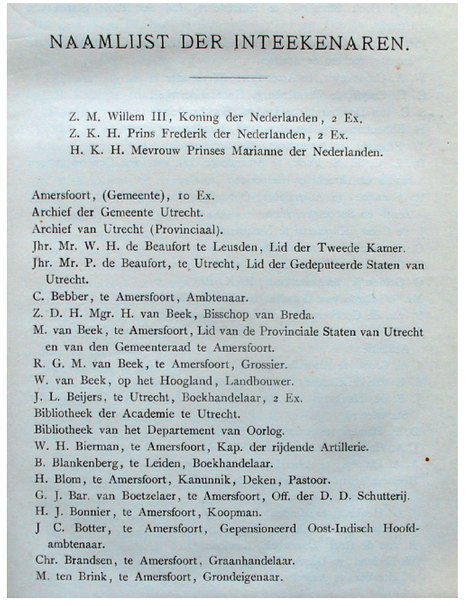
NAAMLIJST DER INTEEKENAREN.

Z. M. Willem III, Koning der Nederlanden, 2 Ex.
Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden, 2 Ex.
H. K. H. Mevrouw Prinses Marianne der Nederlanden.

Amersfoort, (Gemeente), 10 Ex.
Archief der Gemeente Utrecht.
Archief van Utrecht (Provinciaal).
Jhr. Mr. W. H. de Beaufort te Leusden, Lid der Tweede Kamer.
Jhr. Mr. P. de Beaufort, te Utrecht, Lid der Gedeputeerde Staten van Utrecht.
C. Bebber, te Amersfoort, Ambtenaar.
Z. D. H. Mgr. H. van Beek, Bisschop van Breda.
M. van Beek, te Amersfoort, Lid van de Provinciale Staten van Utrecht en van den Gemeenteraad te Amersfoort.
R. G. M. van Beek, te Amersfoort, Grossier.
W. van Beek, op het Hoogland, Landbouwer.
J. L. Beijers, te Utrecht, Boekhandelaar, 2 Ex.
Bibliotheek der Academie te Utrecht.
Bibliotheek van het Departement van Oorlog.
W. H. Bierman, te Amersfoort, Kap. der rijdende Artillerie.
B. Blankenberg, te Leiden, Boekhandelaar.
H. Blom, te Amersfoort, Kanunnik, Deken, Pastoor.
G. J. Bar. van Boetzelaer, te Amersfoort, Off. der D. D. Schutterij.
H. J. Bonnier, te Amersfoort, Koopman.
J. C. Botter, te Amersfoort, Gepensioneerd Oost-Indisch Hoofdambtenaar.
Chr. Brandsen, te Amersfoort, Graanhandelaar.
M. ten Brink, te Amersfoort, Grondeigenaar.

Eerste pagina van de naamlijst van intekenaren op W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580.* Deel I.
Amersfoort, 1878.

zelfs werklieden en een modiste. Ook hier ontbreken de katholieke Amersfoorters en het gehele rooms-katholieke zuiden en oosten van Nederland.[37]

Van Rootselaars Amersfoort, 777-1580: een miscalculatie?

Pas in 1876 konden de Amersfoorters hun belangstelling voor de eigen stedelijke geschiedenis laten blijken. In de zomer stelde uitgeverij Blankenberg en Zoon de intekening open op *Amersfoort, 777-1580*, geschreven door W.F.N. van Rootselaar, als kapelaan verbonden aan de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk op 't Zand. Hij was in 1875 in de stad gekomen en had al snel toegang tot het archief gekregen. Zijn boek zou dan ook, volgens de

33 Th. Clemens, 'De religieuze leescultuur onder Nederlandse katholieken, 1580-1850. Een zoektocht naar wat niet bestaat', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 9 (2006) 54-61. **34** J.C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood in februarij 1825* (Den Haag, 1826); N.G. van Kampen, *Gedenkboek van Nederlands moed en trouw, gedurende den Belgischen opstand* (Haarlem, 1834).

35 C.A. Abbing, *Beknopte geschiedenis der stad Hoorn* (Hoorn, 1839); *Leerredenen, betrekking hebbende op de jongste omstandigheden van het vaderland, tot deszelfs voordeel uitgegeven, door de gezamenlijke, Nederlandsche akademiepredikers* (Utrecht, 1831); N.B. Donkersloot, *Ons ik. Eene voorlezing*. Uitgegeven ten voordeele der noodlijdenden op het eiland Schokland (Schoonhoven, 1850).

36 *De kompleete dichtwerken van Bilderdijk*. 15 dln. Naamlijst in deel 15, circa 2600 namen (Haarlem, 1859); J. van Lennep en J. ter Gouw, *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*. Dl. I. (Amsterdam, 1868); P.H. Witkamp, *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland* (Tiel, 1877). **37** P. Vergers, *De Prinsen van Oranje-Nassau in Nederland*. Feestgave bij gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig jubilé der troonsbestijging van onzen geëerbiedigden koning Willem III. op den 12. Mei, 1874 (Den Haag, 1874).

folder, veel bijzonderheden uit de bronnen op het stadhuis gaan brengen. De *Amersfoortsche Courant* schreef een aanbeveling: de prijs zou ca. 10 gulden gaan bedragen, bij een omvang van ca. 10 afleveringen van elk 5 vellen druks [een vel is 16 pagina's. Een aflevering zou dus een omvang hebben van 80 bladzijden]. Daarmee zou het boek minder kosten dan wat men aan sommige 'modetijdschriften' uitgaf; bij het begin van de zomer van 1877 zou het project gereed zijn. Bovendien hadden de koning, prins Frederik en prinses Marianne al intekening toegezegd.

In oktober 1876 kwam de eerste aflevering van de pers. Tijdens de behandeling van de begroting voor 1877 in die maand stelde burgemeester Wijers voor namens de gemeente in te tekenen voor 10 exemplaren en daarvoor 120 gld. te betalen 'ter bevordering van de uitgave'. Tevens zou Van Rootselaar voor drie jaar een aanstelling krijgen als beheerder van het archief. Met 6 van de 15 stemmen tegen werden de voorstellen aangenomen; de tegenstemmers vonden 10 exemplaren te veel.[38] Ondanks alle stimulansen zullen auteur en uitgever teleurgesteld zijn geweest over het aantal intekeningen. Dat bedroeg in totaal 122, voor 139 exemplaren. De gemeente nam dus alleen al 7% af. Slechts 64 intekenaren kwamen uit de stad, tegenover 58 van elders (onder wie de koning, een minister en leden van Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten van Utrecht). De stad telde in 1878 ruim 13.500 inwoners.

De Middeleeuwen zullen weinig lezers aangesproken hebben en ook de proactieve rooms-katholieke houding van Van Rootselaar zal bij de Amersfoortse protestanten remmend hebben gewerkt. Zijn overtuiging maakte de auteur tot een weinig neutrale geschiedschrijver. Bovendien was het boek 'volmaakt onleesbaar'.[39] Dat weerhield 17 rooms-katholieke geestelijken er niet van hun collega te steunen door inschrijving, onder hen de aartsbisschop van Utrecht en de bisschop van Breda. Ook Van Rootselaars volgende project, de beide bundels *Amersfoort: Geschiedkundige bijzonderheden* riepen weinig enthousiasme bij zijn plaatsgenoten op: 79 intekenaren uit de stad van de in totaal 113.[40] Kopers van buiten waren vooral oud-Amersfoorters en boekhandelaren. In sociaal opzicht was de belangstelling in de stad wel breder geworden: liefst 24 intekenaren noemden zich winkelier, 13 onderwijzer en 6 leraar. Onder de belangstellenden zijn bekende namen als de architect Kroes, de rijwielhandelaar Nefkens, de antiquair Schulman en de fotograaf Wentzel.

Voor boeken over de geschiedenis van de eigen stad waren de boeken te hermetisch geschreven, was de doelgroep in Amersfoort duidelijk te klein en de auteur in religieus opzicht te vooringenomen. Liever betrokken de inwoners hun leeswaar tegen een geringe vergoeding van de leesbibliotheken, die over duizenden boekbanden beschikten die vlot leesbaar waren en vaak ook geïllustreerd, of lazen zij de door henzelf geselecteerde boeken en tijdschriften in leesgezelschappen zonder ze allemaal aan te hoeven schaffen.

Bibliotheken in allerlei soorten en maten

Om op een goedkope manier boeken te kunnen lezen kon de Amersfoorter terecht bij bibliotheken. De oudste vorm was een librije, in stand gehouden door de stedelijke overheid voor een selecte doelgroep: priesters, bestuurders en de leraren van de Latijnse school. Vanaf het eerste kwart van de 19e eeuw kwamen er nieuwe bibliotheken bij, opgericht door zowel kerkelijke als neutrale organisaties. Zij leenden goedkoop uit en hadden een ideële doelstelling: verspreiding en verbreding van kennis en daarmee bijdragen aan de opvoeding, of verbreding en versterking van de eigen ideeënwereld en (geloofs)richting. Kort daarna richtten particuliere ondernemers commerciële leesinrichtingen en uitleenbibliotheken op. Daar waren verschillende redenen voor: door toenemende geletterdheid steeg de behoefte aan lectuur om de eigen kennis te

38 *AC* 04-07-1876 en 27-10-1876. **39** Aldus Rob Kemperink in R. Kemperink en B. Elias (eds.), *'Bruit van d'Eem'. Geschiedenis van Amersfoort*, I (Utrecht, 2009) 24. **40** 1e bundel bij Jos.P.H. Hamers, 1897; 2e bundel bij de Firma H. Wolters, 1898.

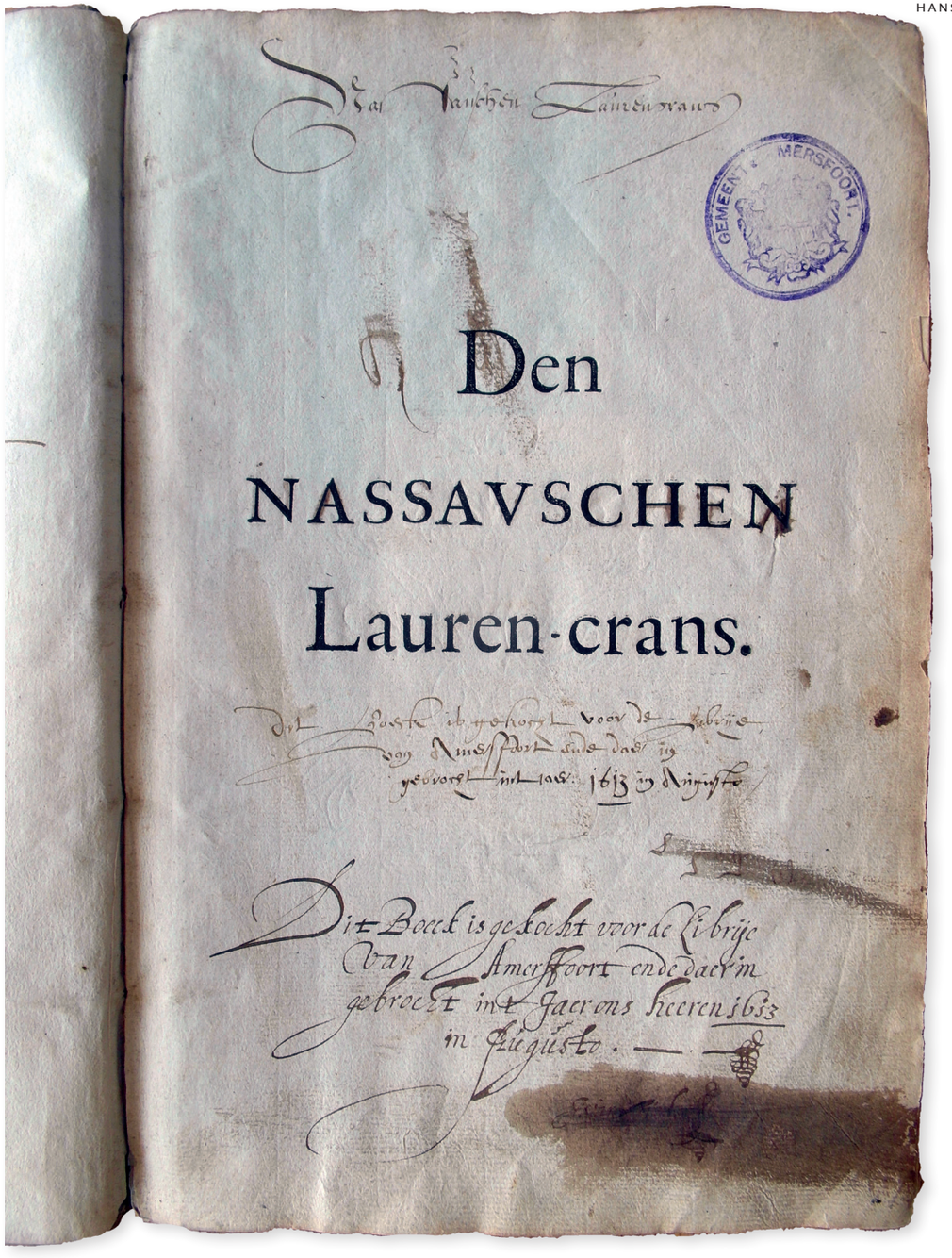

Geschreven eigendomsmerk van de stedelijke librije, augustus 1613, en stempel van de Gemeente, 19e/20e eeuw. Op de Franse titelpagina van J. Orlers, *Den Nassavschen lauren-crans* (Leiden, 1610).
Archief Eemland, Bibliotheek G 380.

verbreden, de lezers wilden daarnaast ook wel eens een ontspannend romannetje lezen en niet iedereen had een binding met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen of de rooms-katholieke kerk.

De stadsbibliotheek: van librije tot Gemeente-boekerij en Leesinrigting

De oudste bibliotheek was de stadsbibliotheek, ontstaan uit de librije van de Sint-Joriskerk die in 1344 voor het eerst wordt vermeld.[41] De daar aanwezige handschriften en boeken waren in eerste instantie bestemd voor de kanunniken van het kapittel en voor de pastoors, en misschien in tweede instantie voor de leden van het stadsbestuur. Vanaf 1579, toen de katholieke geestelijkheid geen rol meer mocht spelen in de stad, konden de bestuurders, de gereformeerde predikanten en de kerkenraad over de librije beschikken, ware het niet dat men geen overzicht over de boeken had noch over hun verblijfplaats. Een van de eerste besluiten van het nieuwe stadsbestuur was het geven van de opdracht tot opsporing en inventarisatie van de boeken.[42] Uit de kerkrekeningen blijkt dat zowel de predikanten

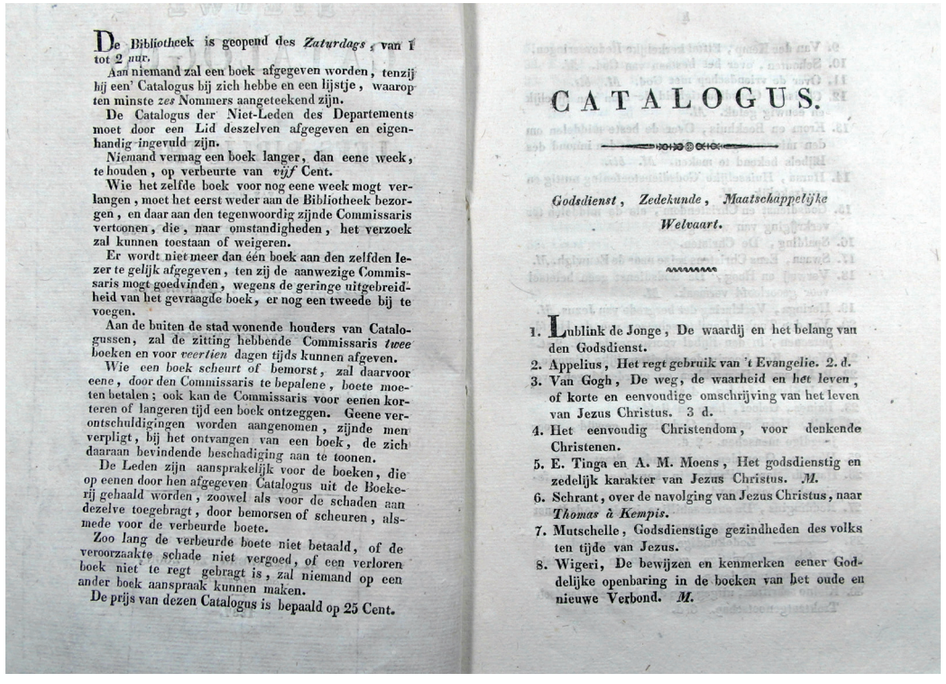

De Bibliotheek is geopend des *Zaturdags*, van 1 tot 2 uur.

Aan niemand zal een boek afgegeven worden, tenzij hij een' Catalogus bij zich hebbe en een lijstje, waarop ten minste *zes* Nommers aangeteekend zijn.

De Catalogus der Niet-Leden des Departements moet door een Lid deszelven afgegeven en eigenhandig ingevuld zijn.

Niemand vermag een boek langer, dan eene week, te houden, op verbeurte van *vijf* Cent.

Wie het zelfde boek voor nog eene week mogt verlangen, moet het eerst weder aan de Bibliotheek bezorgen, en daar aan den tegenwoordig zijnde Commissaris vertoonen, die, naar omstandigheden, het verzoek zal kunnen toestaan of weigeren.

Er wordt niet meer dan één boek aan den zelfden lezer te gelijk afgegeven, ten zij de aanwezige Commissaris mogt goedvinden, wegens de geringe uitgebreidheid van het gevraagde boek, er nog een tweede bij te voegen.

Aan de buiten de stad wonende houders van Catalogussen, zal de zitting hebbende Commissaris *twee* boeken en voor *veertien* dagen tijds kunnen afgeven.

Wie een boek scheurt of bemorst, zal daarvoor eene, door den Commissaris te bepalene, boete moeten betalen; ook kan de Commissaris voor eenen korteren of langeren tijd een boek ontzeggen. Geene verontschuldigingen worden aangenomen, zijnde men verpligt, bij het ontvangen van een boek, de zich daaraan bevindende beschadiging aan te toonen.

De Leden zijn aansprakelijk voor de boeken, die op eenen door hen afgegeven Catalogus uit de Boekerij gehaald worden, zoowel als voor de schaden aan dezelve toegebragt, door bemorsen of scheuren, alsmede voor de verbeurde boete.

Zoo lang de verbeurde boete niet betaald, of de veroorzaakte schade niet vergoed, of een verloren boek niet te regt gebragt is, zal niemand op een ander boek aanspraak kunnen maken.

De prijs van dezen Catalogus is bepaald op 25 Cent.

CATALOGUS.

Godsdienst, Zedekunde, Maatschappelijke Welvaart.

1. Lublink de Jonge, De waardij en het belang van den Godsdienst.
2. Appelius, Het regt gebruik van 't Evangelie. 2. d.
3. Van Gogh, De weg, de waarheid en het leven, of korte en eenvoudige omschrijving van het leven van Jezus Christus. 3 d.
4. Het eenvoudig Christendom, voor denkende Christenen.
5. E. Tinga en A. M. Moens, Het godsdienstig en zedelijk karakter van Jezus Christus. *M.*
6. Schrant, over de navolging van Jezus Christus, naar *Thomas à Kempis.*
7. Mutschelle, Godsdienstige gezindheden des volks ten tijde van Jezus.
8. Wigeri, De bewijzen en kenmerken eener Goddelijke openbaring in de boeken van het oude en nieuwe Verbond. *M.*

Leenreglement en eerste pagina van de catalogus van de bibliotheek van de Amersfoortse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Amersfoort, 1837).
Archief Eemland, Bibliotheek G 2804.

als de leden van het stadsbestuur nieuwe boeken kochten, die de kerkmeester moest betalen. Het oudste boek met een eigendomsmerk van de stadsbibliotheek is E. van Meteren, *Commentarien ofte memorien van den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen van onsen tyden etc.* ..., in 1610 in een tweede druk in twee delen verschenen. Op het titelblad staat: 'Librije Amersffoort daer ingebracht anno 1612'.[43]

Als wat is overgebleven van de boeken van deze oudste stadsbibliotheek representatief is, is er druk aangekocht in de periode 1647-1669. Ten minste 24 titels, die soms uit meerdere delen bestonden, en pamfletten uit deze jaren hebben op het titelblad de handgeschreven zin: 'Emptus ...' of 'Gecoft voor de stad Amersfoort'. Bij gebrek aan kerkrekeningen uit dit tijdvak is niet vast te stellen of de aanschaf nog steeds uit het budget voor het onderhoud van de Sint-Joriskerk plaatsvond. Wel zijn de aankopen interessanter voor de stadsbestuurders dan voor de predikanten, omdat in genoemd tijdvak zich zowel binnen- als buitenslands belangrijke gebeurtenissen voordeden (de Vrede van Münster in 1648, de aanslag van stadhouder Willem II op Amsterdam in 1650 en zijn dood kort daarna, het Eerste stadhouderloze tijdvak van Johan de Witt, de oorlogen ter zee met Engeland en ter land met Frankrijk; theologische geschillen). Alleen staatsgezinde boeken werden aangeschaft; Oranjegezinde burgers moesten hun tijd uitzitten. Opmerkelijk is dat het hier vooral Hollandse geschiedenis betreft.[44]

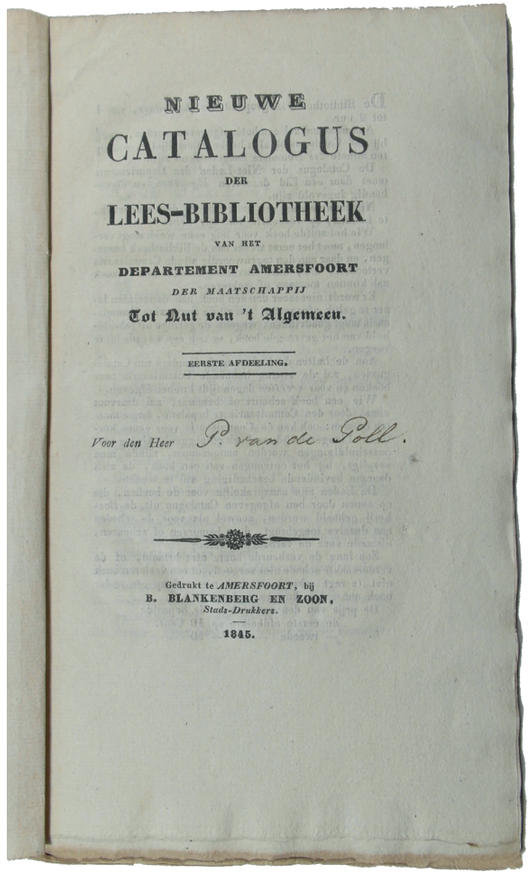

NIEUWE
CATALOGUS
DER
LEES-BIBLIOTHEEK
VAN HET
DEPARTEMENT AMERSFOORT
DER MAATSCHAPPIJ
Tot Nut van 't Algemeen.

EERSTE AFDEELING.

Voor den Heer P. van de Poll.

Gedrukt te AMERSFOORT, bij
B. BLANKENBERG EN ZOON,
Stads-Drukkers.
1845.

Eigendomsmerk 1845/1850 van Pieter van de Poll (1799-1885), lid van Provinciale Staten van Utrecht 1850-1871, in zijn exemplaar van: *Nieuwe catalogus der Lees-bibliotheek van het Departement Amersfoort der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amersfoort, 1845).
Archief Eemland, Bibliotheek G 2804.

41 Zie voor deze paragrafen ook A. van Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort* (2 dln. Utrecht, 1760), I, 125; W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort. Sprokkelingen, Honderd*. Overdrukken uit het Nieuws- en advertentieblad voor Amersfoort, enz. van 15 januari-31 dec. 1898 (Amersfoort, 1898), II [artikel over de Sint-Joriskerk]; A.A. Boers, 'De Gemeente-boekerij van Amersfoort, 1876-1912', *Flehite*. Tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht 17 (1985) nr. 3 (jan. 1986) 38-41; J.A. Brongers, 'Van Verlichting tot Zonnehof: lenend lezend in Amersfoort', *Flehite*, idem, 24 nr. 3/4 (maart 1995) 56-60. **42** Besluiten van het stadsbestuur betreffende de librije van 10-03-1580, 12-12-1580, 11-06-1582, 06-07-1583, 26-04-1586, 19-02-1588, 05-05-1590, 12-04-1594, 19-01-1607, 27-08-1610.

43 AE, Bibliotheek nr. G 378. Aangekocht door Peter van Dam, die toen buiten het stadsbestuur stond maar wel lid van de kerkenraad was. Het boek kostte 9,50 gulden. Predikant Henricus Jansz. schafte dat jaar voor de prijs van 7,50 gulden 'een boeck genaempt Josephus' aan, waarmee bedoeld zal zijn Flavius Josephus, *Hoogberoemde Joodsche historien ende boecken* (Amsterdam, 1611). Verder kregen ds. Oortcampius in 1606 13, ds. Henricus in 1616 25 (voor twee boeken) en schepen Peter Schade in 1619 12 gulden (voor enige boeken). Een grote uitgave was het martelaarsboek dat ds. Wassenburch in 1622 aanschafte, 12 gulden, anderhalf keer het maandsalaris van de organist [bedoeld zal zijn Abraham Mellinus, *t'Groot recht-ghevoelende christen martelaers-boeck* ... (Dordrecht-Amsterdam, 1620)] (AE, Archief Hervormde kerk nr. 767, rekeningen). **44** Opmerkelijke boeken die thans nog in de bibliotheek van Archief Eemland aanwezig zijn: L. van Aitzema, *Verhael van de Nederlantsche vreede-handeling* ('s-Gravenhage, 1650); Idem, *Herstelde leeuw, of discours over 't gepasseerde in de Vereenighde Nederlanden in 't iaer 1650 ende 1651* ('s-Gravenhage, 1652); Idem, *Vermeerdert verhael van de vreede handelingh der Vereenighde Nederlanden zedert den jare 1621 tot 1626* ('s-Gravenhage, 1655); Idem, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, beginnende met 't uytgaen vanden Treves, en eyndigende met den iare 1626*. 14 dln. ('s-Gravenhage, 1657-1668); Hugo de Groot, *Annales et historiae de rebus Belgicis* (Amsterdam, 1657); D. Graswinckel, *Nasporinge van het recht van de opperste macht toekomende de ... heeren Staten van Holland* ... (Rotterdam, 1667); P. de la Court, *Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (Leiden, 1669). Verder nogal wat pamfletten uit het jaar 1667.

De Openbare Leeszaal, Muurhuizen 9, ca. 1924-1934.
Archief Eemland, AFT004001953.
Fotograaf en auteursrechthebbende onbekend.

In de loop van de 18e en 19e eeuw is deze eerste stadsbibliotheek langzaamaan van het toneel verdwenen. Juristen, artsen, notarissen, leden van het stadsbestuur en iedereen met wat geld en een brede belangstelling begon zijn eigen bibliotheek te vormen. Initiatieven voor verheffing van de bredere laag van de burgerij en de werkende stand leidden onder andere tot oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784), waarvan in 1817 een Amersfoortse afdeling tot stand kwam. Deze begon spoedig daarna een bibliotheek met een strikt reglement voor de uitleen, waarvan gedrukte catalogi bewaard zijn gebleven. In 1837 waren al 722 titels bijeengebracht en in 1845 volgde een uitbreiding met bijna honderd werken.[45] De nadruk lag uiteraard op naslagwerken en informatieve en vormende boeken. Gezien de openingstijd, zaterdags tussen 1 en 2 uur, en de boektitels was de bibliotheek vooral voor de midden- en hogere klassen bedoeld. Bovendien moest ieder lid zijn exemplaar van de catalogus van zijn naam voorzien, waardoor die als bewijs van lidmaatschap gold. Dat sloot een groot deel van de dan nog analfabete werkende klasse uit.

De rubricering geeft het belang aan dat de bestuurders hechtten aan hun boekenbezit: eerst Godsdienst (179 titels, met Zedenkunde en Maatschappelijke welvaart), dan Opvoeding en Onderwijs (34) en Natuurkunde (50; met Natuurlijke Historie en Huishoudkunde, met inbegrip van biologie, God en de schepping, gezondheid, vaccinaties, economie; weinig nummers over de exacte vakken). Omvangrijke rubrieken waren Geschiedenis, Aardrijks-, Land- en Volkenkunde, Reis- en Plaatsbeschrijvingen (121); Dichtkundige, Verhalen, Mengelwerken (214; wel Cats, Bilderdijk, Eemlands Tempe van Pieter Pijpers, Staring, Magdalena Moens, Betje Wolff en Aagje Deken, Walter Scotts *Ivanhoe*, A. Focke Simonsz., Thomas Morus (*Het wonderlijk en onbekend eiland Eutopia* [Utopia]), geen Vondel, Bredero, Huygens); Werkjes voor de jeugd (92).

De jeugdboeken waren vooral van opvoedkundige aard en gericht op kennisverwerving. Daarbij ontbraken een zedenkundige (de kinderen moesten net en braaf zijn) en een godsdienstige invalshoek niet. Kennis moest komen uit boeken en boekjes met de bijbelse verhalen en over geschiedenis, Nederlandse helden, techniek, reken- en natuurkunde. Op ontspanning gerichte kinderliteratuur was er in die tijd wel, vooral in de vorm van prenten en prentenboekjes.[46] De laatste rubriek Uitheemsche Talen bevatte 24 boeken in het Frans, 5 in het Duits en 2 in het Engels (deze laatste zijn merkwaardig genoeg reisbeschrijvingen van Nederland en Zwitserland). Onder de Franse boeken onder meer Rousseau en Voltaire. In de catalogus van 1845 valt vooral de aanwezigheid van tijdschriften op.

De tegenhanger van deze bibliotheek was de 'RC Boekverzameling', in 1825 opgericht binnen de door pastoor G.A. Vermeulen geleide Sint-Franciscus-Xaveriusparochie. Deze pastoor bemoeide zich ook landelijk zeer actief met het

45 *Nieuwe catalogus der Lees-bibliotheek van het Departement Amersfoort der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen.* 38 p., en Alsvoren, *Tweede afdeeling* . 20+21 p. (beide Amersfoort, B. Blankenberg en Zoon, stadsdrukkers, 1837 en 1845).

46 M. Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen. Het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942* (Den Haag, 1992); R. Ghesquière, V. Joosen en H. van Lierop-Debrauwer, red. *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur* (Amsterdam, 2014).

verdiepen van de (rooms-katholieke) godsdienstkennis bij het gewone volk en het bestrijden van de ideeën van de Verlichting, de Franse Revolutie en het Nut. [47] Daarnaast bestond er in deze periode nog een soort vakbibliotheek, namelijk voor het Amersfoortsche Schoolonderwijzersgezelschap. De leden van dit gezelschap kwamen eenmaal per maand bijeen om wetenschappelijke en opvoedkundige zaken te behandelen en voor de belangen van het eigen vak op te komen. In dergelijke vergaderingen besprak men boeken en een van de leden hield een voordracht. De op het onderwijs toezichthoudende Schoolcommissie was zeer te spreken over de eigen boekerij van het gezelschap.[48]

In 1876 namen vijf heren (de kantonrechter, een arts en drie leraren van de H.B.S., onder wie de bekende A.M. Kollewijn) het initiatief tot oprichting van een nieuwe bibliotheek 'voor het meer ontwikkelde gedeelte der ingezetenen'. Om te beginnen schonken zij uit eigen bezit enkele honderden boeken, waaronder ook kostbare oude drukken uit de 17e en 18e eeuw. De raad accepteerde het geschenk, stelde een commissie van beheer aan en benoemde C. Bebber tot amanuensis. Begin 1877 werd de bibliotheek geopend. Uit de openingstijd (woensdagmiddag van 2 tot 4 uur) blijkt dat de Gemeente-boekerij niet voor raadpleging door arbeiders was bestemd.

In 1887 voegde men belangrijke oude drukken, afkomstig uit de voormalige stedelijke librije, aan de boekerij toe, waaronder atlassen van Joan Blaeu, een Mercatoratlas en Jan van der Heidens boek over de slangbrandspuiten. De vindplaats van deze boeken, in 1985 nog door A.A. Boers ingezien, is thans onbekend.[49] Ook deze stedelijke bibliotheek, volgens de catalogus uit 1887 met een omvang van ongeveer 300 nummers, leidde geen bloeiend bestaan. Een boekenbestand met veel oude drukken en een omvangrijke rubriek Geschiedenis (152 nummers) was vooral voor de oprichters interessant (het waren immers ook hun boeken geweest). Een omvangrijk deel is in 1912 aan de op te richten Openbare Leeszaal en Bibliotheek overgedragen.

Als tegenhanger van deze nogal elitaire bibliotheek was al in januari 1877 een Leesinrigting geopend, bedoeld voor leden van de Afdeling Amersfoort van de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerknijverheid in Nederland en nadrukkelijk ook voor werklieden. Het initiatief daartoe ging uit van een commissie van deze Afdeling, waarvan Prikken, een andere leraar aan de H.B.S., deel uitmaakte. Burgemeester Wijers woonde de oprichtingsvergadering bij, waar Prikken een voordracht hield over het 'Participatiestelsel' (= het lot van de arbeidende klasse en de mogelijke verbetering daarin). Gezien de doelstelling ('De leesinrigting beoogt een tweeledig doel: het aankweeken van nuttige kennis en het tot elkander brengen van mannen, die in verschillende maatschappelijke betrekkingen zijn geplaatst') was de Leesinrigting elke zaterdagavond van 7 tot 10 uur open; men werkte immers vooral overdag en ook nog zes dagen per week. De oprichters spoorden de leden van de Afdeling aan hun werklieden te stimuleren zoveel mogelijk van de bibliotheek gebruik te maken. Hier klonk duidelijk een ander geluid dan bij de Gemeente-Boekerij. Over de verdere wederwaardigheden van de Leesinrigting is niets bekend.[50]

In de sociëteitsgebouwen van Concordia en Amicitia lagen vooral kranten en tijdschriften op de leestafel. Daar konden de leden kranten lezen als de *Staatscourant* en de voor het op de hoogte blijven van het landelijke, politieke en economische nieuws belangrijke kranten uit Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Arnhem.[51] De rooms-katholieken hadden nog steeds hun eigen bibliotheek. In 1883 verscheen daarvan een catalogus, met leenreglement.[52] In 1913 hielden zij zich afzijdig bij de oprichting van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek omdat voor hen inmiddels de kerkelijke censuur uitmaakte wat

47 C.A. van Kalveen, *Onderwijs te Amersfoort 1806-1860* (Amersfoort, 1964) 32. **48** M.L.J. Meijer, *Onderwijs in Amersfoort 1850-1920* (Amersfoort, 2004) 153-154. **49** Boers, 'Gemeenteboekerij', 38-41; AE, Bibliotheek D 5113: Stukken betreffende de gemeenteboekerij Amersfoort, 1887-1925.

50 Zie de *AC* van 12-12-1876 en 24-12-1876, 12-01 en 23-01-1877. **51** B.G.J. Elias, *Amersfoortse sociëteiten* (Amersfoort, 1995) 20. **52** A.H. Kuijper, *Catalogus der R.K. Bibliotheek te Amersfoort* (Amersfoort, 1883). AE, Bibliotheek nr. G 2779.

gelezen mocht worden. Pas in 1968 kwam het tot een fusie en werden de beide stedelijke bibliotheken verenigd in een nieuw gebouw op de Zonnehof, inmiddels verhuisd naar het Eemhuis.

Particuliere leenbibliotheken en leesinrichtingen: Hollands, Frans en Duits, 'wel geconserveerd'

Particuliere, commercieel geëxploiteerde leenbibliotheken en leesinrichtingen waren vaak in handen van de plaatselijke boekhandelaren. Zij hadden in hun winkel een hoek ingericht met populaire boeken, die men tegen een geringe vergoeding kon lenen. Hier konden de inwoners, die wel eens wat anders wilden dan de zware kost van de stadsbibliotheek of de 'nuttige' boeken van het Nut en die niet gebonden wilden zijn aan de contributie en het rouleerschema van de leesgezelschappen, het lichtere werk lenen: romans, verhalen en dichtwerken die vooral onderhoudend waren en niet alleen belerend. Ook kon men daar kranten lezen. Vanaf 1827 tot in de jaren 1850 hadden diverse Amersfoortse boekhandelaren een dergelijke uitleenbibliotheek in hun winkel.[53] Wel lag hier ook het gevaar van censuur op de loer: de eigenaar bepaalde immers wat zijn leners te lezen kregen.[54]

In diezelfde jaren was de firma de wed. Meijer en Zoon op de boekenmarkt actief. Eind 1836/begin 1837 begon zij een boekhandel aan de Varkensmarkt, waar later een leenbibliotheek bij kwam. De firma heeft kort bestaan; najaar 1842 werd de 'kleine, wel geconserveerde Hollandsche en Fransche Leesbibliotheek' (van een boekwinkel is geen sprake) te koop aangeboden. Rond 1840 waren nog twee catalogi, een van de Nederlandstalige boeken (195 nummers) en een van de Franstalige (209 nummers), in druk verschenen.[55] Deze weduwe Meijer, die met een dergelijke achternaam eerst moeilijk te identificeren was, is dezelfde als Maria Geertruida Hamers, in de volkstelling van 1840 als boekhandelaarster vermeld. Zij was weduwe van belastingambtenaar J.D. Meijer en vertrok na de opheffing van haar bedrijf naar Rotterdam, waar zij een koffiehuis begon.[56] Gezien de rooms-katholieke achtergrond van de familie Meijer-Hamers en van de Utrechtse drukker van de catalogi, zal de doelgroep van deze leesbibliotheek vooral uit katholieken hebben bestaan. Daar deze bevolkingsgroep in de tijd in Amersfoort een grote economische en sociaal-culturele achterstand had, zal de omzet niet hoog zijn geweest. Bovendien moest de firma concurreren met mejuffr. Wolters, die aan het Havik een boekwinkel had en mogelijk ook uitleende.

De volkstelling van 1840 vermeldt verder nog de dan ver in de 70 zijnde Hester Weijk als 'boekenverhuurster' aan het Lieve Vrouwekerkhof, met wie Hester Weijl zal zijn bedoeld. Ook de vrijgezellen Gerrit en Simon van Gelder H[artog]z. hadden, aan de Kamp, een leenbibliotheek. Zowel Simon als de gebr. Taats adverteerden in oktober 1849 zeer concurrerend voor hun handel. De eerste had de modernste romans van Sue, [Bosboom-] Toussaint en Dumas père en andere 'werken van smaak' op de plank, de tweede had meer dan 4000 boeken in zijn zaak, in het Nederlands, Frans en Duits. Volgens de adverteerders kon geen leesgezelschap hier tegenop.[57] Vanaf 1872 was M.A. Klein handelaar in alles wat met boeken te maken had: naast een boekhandel en leenbibliotheek (5 cent per boek per week en gedrukte catalogi van de enkele duizenden titels) had hij ook een handel in bladmuziek en tweedehands boeken.[58]

53 Smit, 'Troost in Druk', 108, 113, 114; Brongers, 'Van Verlichting tot Zonnehof', 57, 58. Nolet gaf een catalogus uit met 318 nummers: *Catalogus der Hollandsche en Fransche Leesbibliotheek van J.D. Nolet te Amersfoort* (Amersfoort, 1839). AE, Bibliotheek nr. G 2803. **54** B. de Vries, 'De leenbibliotheek als instrument van informele censuur, 1850-1920', in: M. Mathijsen, red. *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam, 2011) 89-103, 166-168, 187-189. **55** *NvdB* 4 (1837) nr. 5 (02-02-1837) en nr. 9 (02-03-1837); 5 (1838) nr. 6 en 7 (19-04 en 26-04-1838); 6 (1839) nr. 20 (16-05-1839); 9 (1842) nr. 39 (29-09-1842). De *Catalogus van Hollandsche werken, voorhanden in de Leesbibliotheek van de weduwe Meijer en Zoon te Amersfoort* en de *Catalogue des livres Français qui se trouvent dans le Cabinet de Lecture de la veuve Meijer et Fils à Amersfoort* worden in de bibliotheekcatalogus van Archief Eemland (nrs. G 2806 en G 2807) op ca. 1850 gedateerd. De - rooms-katholieke - Utrechtse uitgever/drukker A. Schickhoff die de catalogi uitgaf, overleed in april 1841. Vgl. Brongers, 'Van Verlichting tot Zonnehof', 58. **56** Smit, 'Troost in Druk', 116 en noot 106. Vgl. ald. p. 101. **57** *Arrondissementsbode* 16-10-1849. Taats ook *AC* 07-10 en 21-10-1851. **58** Smit, 'Troost in Druk', 115.

Met de groeiende interesse in de landspolitiek – in Den Haag was continu reuring: de schoolstrijd, Nederlands-Indië, de aanleg van de spoorwegen, de positie van het koningshuis, de slechte positie van de arbeidende klasse, kinderarbeid, waren maar enkele van de onderwerpen waarover conservatief en liberaal, antirevolutionair en rooms-katholiek, democraat en oranjegezinde fel debatteerden – nam in de stad de belangstelling voor landelijke kranten toe. Johan Schenkel, van Zwitserse komaf en ex-militair, plaatste begin 1861 een advertentie waarin hij de inwoners zijn nieuwe 'couranten-leesinrigting', gevestigd aan de Westsingel achter de 'Grote Toren', aanbeval. Deze inrichting beschikte over de 'voornaamste' dagbladen, die tegen billijke prijzen konden worden aangeboden en die door Schenkel persoonlijk gebracht en weer opgehaald zouden worden.[59]

Of deze activiteit renderend was, is de vraag. Sociëteitsleden konden immers aan de leestafels van hun eigen gebouw terecht. Meer dan één keer adverteerde Schenkel niet en tweeënhalf jaar later overleed hij. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869, een belasting op kranten en later op advertenties die de prijs van de dagbladen bijna verdubbelde, maakte het de bemiddelde lezers daarna gemakkelijker zelf kranten aan te schaffen en voor de uitgevers/drukkers financieel interessanter kranten te drukken en uit te geven. A.M. Slothouwer, boekhandelaar, startte per 1 januari 1872 het *Weekblad voor Amersfoort en Omstreken* als concurrent voor de *Amersfoortsche Courant*. Ook abonneerde hij zijn bedrijf op belangrijke landelijke dagbladen zoals het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage,* 'waarin opgenomen de verslagen van de zittingen der Staten-Generaal, de officiële berigten, de beursnoteringen enz.' De kranten bood hij ter lezing aan, uiteraard tegen een vergoeding. Daarnaast had Slothouwer een grote leenbibliotheek, met in 1878 meer dan 6000 boekdelen.[60]

Conclusie

Voor het onderzoek naar de Amersfoortse leescultuur in de periode 1600-1900 moesten zeer verspreide en vaak incidentele bronnen worden gebruikt. Uiteenlopende zaken als eigendoms-merken, testamenten, boedelscheidingen, lijsten van intekenaren en (catalogi van) de diverse bibliotheken leverden veel gegevens op. Hoewel op basis hiervan de nodige voorzichtigheid moet worden betracht met het trekken van conclusies, valt er wel het een en ander vast te stellen als ook de resultaten uit vergelijkbare steden erbij worden betrokken.

In Amersfoort is, als 'grote kleine stad', het boekenbezit in de jaren 1600-1800 beperkt gebleven tot de stedelijke elite, zowel protestant als rooms-katholiek: leden van het stadsbestuur, juristen, artsen, vooraanstaande kooplieden, predikanten en pastoors. Vrouwen bezaten de kostbare Keurbijbels. Na 1780 begon een langzame democratisering van de leescultuur: de middenklasse ging boeken aanschaffen of, als men dat (nog) niet wilde of kon, nam deel aan de leesgezelschappen. Vanaf ca. 1820 stimuleerden initiatieven van bovenaf (met een belangrijke rol voor de bestuursleden van het Nut) en actieve onderwijzers en leraren van het gymnasium en de H.B.S. de toenemende alfabetisering en verwerving van kennis. Nieuwe technieken, waardoor boeken en tijdschriften goedkoop geïllustreerd en geproduceerd konden worden, evenals de komst van vele hoogopgeleide nieuwkomers, speelden ook een grote rol.

Voor de 'werkende stand' (kleine zelfstandigen, middenstanders met een eigen zaak, arbeidersbazen) kwamen er de leenbibliotheken die in Amersfoort over duizenden boekwerken in de meer populaire genres beschikten, en een eigen Leesinrigting (1877). 'Zwaardere kost' vond in de stad weinig aftrek. De intekeningen op de boeken van Van Rootselaar vielen tegen in vergelijking met het inwonertal en de diverse soorten stadsbibliotheken leidden tot de oprichting van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek in 1913 een kwijnend bestaan.

59 *AC* 04-01-1861. **60** *AC* 05-04-1872 en 26-10-1878.

De Openbare Leeszaal en Bibliotheek aan 't Laantje 2, ca. 1920.
Archief Eemland, AFT004001948.
Fotograaf en auteursrechthebbende onbekend.